

הגליל וצפון הארץ

מבחר מאמרים בידיעת ארץ ישראל
מוגשים למיכה (מייק) לבנה

אלי שילר / גבריאל ברקאי (עורכים)

הגליל וצפון הארץ

הוצאת ספרים אריאל, ירושלים

רשימת המשתתפים

פרופ' ארנון סופר, חיפה
החוג לגאוגרפיה, אוניברסיטת חיפה

פרופ' משה ענבר, חיפה
החוג לגאוגרפיה, אוניברסיטת חיפה

מיכה לבנה, מעין ברוך
מדריך בכיר. מחבר ועורך ספרי טבע
ולימודי ארץ ישראל

פרופ' שמעון דר, קיבוץ מעברות
המחלקה ללימודי ארץ ישראל, אוניברסיטת
בר אילן

ד"ר ינון שבטיאל, מושב כחל
מרצה בחוג ללימודי ארץ ישראל במכללות
צפת ועמק הירדן. מתמחה במערות ארץ
ישראל

ד"ר אבי ששון, קיבוץ יבנה
חוקר ארץ ישראל

יגאל מורג, נהריה
צלם בכיר המתמחה בנופי ארץ ישראל

ד"ר חיים בן דוד, קשת
מרצה לארכאולוגיה במכללת עמק הירדן

יהושע דריי, בנימינה
מומחה לשחזור אתרים קדומים
בטכנולוגיות מתקדמות

אילנה גונן, בנימינה
ארכאולוגית

יצחקי גל, קיבוץ אפיקים
מגלה גמלא וחוקר בקעת כנרות

ד"ר גרשון בר כוכבא, חברון
היסטוריון צבאי של ימי בית שני

ד"ר אורית שמיר, ירושלים
ראש ענף מוזיאונים ותצוגות, רשות העתיקות

יוסף טפנסקי, צפת
ארכיאולוג המתמחה בחקר קדמוניות הגליל

פרופ' חיים גורן, ראש פינה
סגן נשיא לעניינים אקדמיים, מכללה
אקדמית תל חי

ד"ר מולי ברוג, מבשרת ציון
היסטוריון וחוקר ארץ ישראל

ד"ר מרדכי נאור, הרצליה
סופר וחוקר ארץ ישראל

ד"ר רחל עינב, זכרון יעקב
אקולוגית, המתמחה במדעי הסביבה
ובצמחי מאכל

עזריה אלון, בית השיטה
ממקימי החברה להגנת הטבע. מרצה
ומחבר ספרות טבע וידיעת ארץ ישראל

מוקי צור, עין גב
היסטוריון ואיש ציבור

פרופ' אלישע אפרת, ירושלים
החוג לגאוגרפיה, אוניברסיטת תל אביב.
חתן פרס ישראל

פרופ' נילי ליפשיץ, תל אביב
החוג לארכאולוגיה, אוניברסיטת תל
אביב

פרופ' גדעון ביגר, תל אביב
החוג לגאוגרפיה, אוניברסיטת תל אביב

יעקב אשכנזי, גילון
החוג להיסטוריה, מכללת עמק הירדן

ד"ר גרשון נראל, יד השמונה
חוקר תולדות הנצרות בארץ ישראל

מיכאל בן דרור, שדה נחמיה
מדריך בכיר ומחבר מדריכי טיולים

ד"ר גבריאל ברקאי, ירושלים
ארכיאולוג וחוקר ארץ ישראל. אוניברסיטת
בר אילן, רמת גן

אלי שילר, ירושלים
הוצאת ספרים אריאל

הגהות:

ד"ר שמעון אביבי, כפר סבא
חוקר הדרוזים, דתם ותולדותיהם

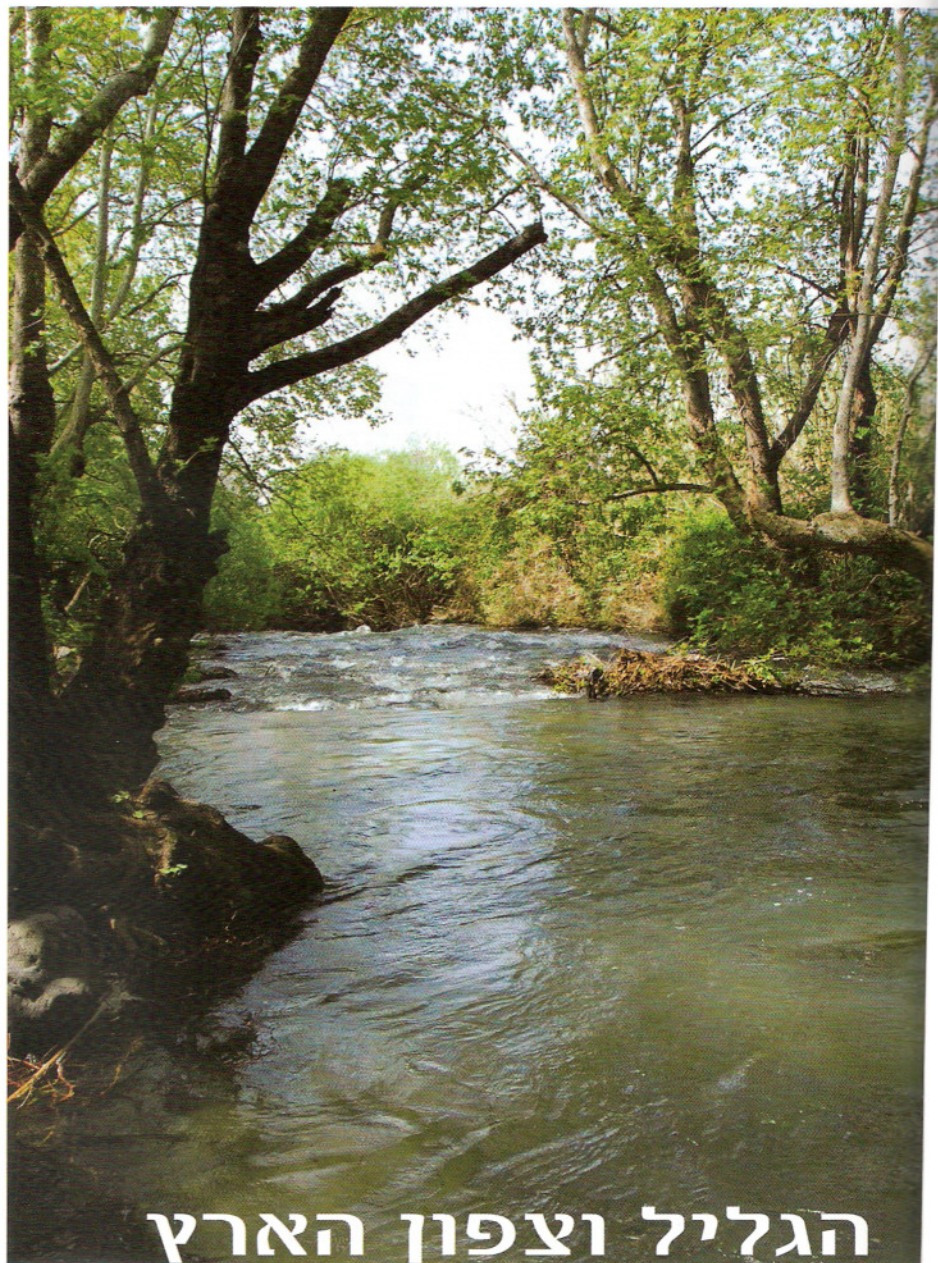
ד"ר עמנואל בן נאה, ירושלים
מומחה לידיעת ארץ ישראל וספרותה

נילי גרייצר, תל אביב
דוקטורנטית בחוג ללימודי ארץ ישראל,
אוניברסיטת בר אילן

ארץ

כתב עת לידיעת ארץ ישראל

ערכו: אלי שילר וגבריאל ברקאי

הגליל וצפון הארץ

מבחר מאמרים בידיעת ארץ ישראל
מוגשים למיכה (מייק) לבנה

195-196

שנה שלוש

מרץ 2011 / ניסן תשע"א

הפרסום רואה אור בסיוע:

מוזיאון עתיקות הגולן, קצרין

קרן קיימת לישראל
המחלקה לתולדות הציונות וההתיישבות

קיבוץ מעין ברוך

מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

קבוצת המטיילים עם מייק

מוזיאון בית אוסישקין

עריכה לשונית, עיצוב ומלאכת הספר: אלי שילר

ביצוע גרפי: חנה עטיה

הוצאת ספרים אריאל ת.ד. 3328, ירושלים 91033 טל: 02-6434540 פקס: 02-6436164
e-mail: elysch@netvision.net.il <http://www.arielp.co.il>

© 2011 כל הזכויות שמורות להוצאת אריאל, ת.ד. 3328, ירושלים.
אין להעתיק מפרסום זה, לרבות תמונות, איורים או קטעים בשום צורה שהיא
(לרבות תדפיסים לצרכים פנימיים), ללא אישור בכתב מהמוציאים לאור.

הפרסום המובא בזאת יוצא דופן בנושאו ובהיקפו, ובמשאבים הרבים שהושקעו בהפקתו. בקובץ למעלה מ-25 מאמרים במגוון עשיר של נושאים, פרי עטם של קרוב לשלושים כותבים ואנשי מקצוע, רובם תושבי הגליל וצפון הארץ. כיהא לבעל השמחה, שהוכתר לאחרונה כ"יקיר הגליל", על תרומתו הייחודית לידעת הארץ והקנייתה ברבים, הספר מתמקד בגליל ובצפון הארץ. יש בו דגש על אזור פעילותו של מייק, תושב קיבוץ מעין ברוך, באצבע הגליל ובח-רמון ולמרגלותיו, שבהם התמקדו במשך שני ימות דור רוב עבודותיו, מחקריו ופרסומיו, ולא פחות מכך שוטטותו וטילויו הרבים.

מקום מרכזי יועד לחרמון ולסביבתו, על מכלול היבטיו, שריתק במיוחד את מייק, ושאותו הרבה לחקור. הוא כולל פרק נרחב המשתרע על קרוב לשישים עמ', הוא גם החלק המושקע ביותר, וכולל תמונות צבע מרהיבות ומקוריות, שרובן רואה כאן אור לראשונה.

פרקים רבים נוספים, קשורים אף הם לאזור, ובהם מסע למקורות הירדן, אור חדש על מגיני תל חי, וכן שורת מאמרים על אתרי הגולן. מייק עצמו תרם שני מאמרים מפרי עטו. עבודתו על ערכי טבע ונוף בגליל ההררי, הוא בעל ערך יוצא דופן. זהו חיבור רב כמות ואיכות, המצטיין בגישה רב תחומית, תוך זיקה שורשית ובלתי אמצעית לנוף ולטובב.

הקובץ אינו פוסח על נושאים מרכזיים אחרים בגליל, תוך דגש על היבטים אקטואליים, כמו היער והייעור בגליל (ע' אלון), ההתיישבות בגליל (א' אפרת), וכן מפעלות החלוצים בגליל (מ' צור) ועוד.

הנצרות מילאה כידוע מקום חשוב במיוחד בגליל. בעוד שהגליל נזכר במקרא תשע פעמים, נזכר הגליל בברית החדשה למעלה משישים פעם. שני פרקים חשובים ומקוריים הוקדשו לנושא זה, שהמידע אודותיו בקרב הציבור ובפרסומים לוקה בחסר מסיבות ברורות.

ככלל, הקובץ ערוך לפי הגישה המאפיינת את אריאל: פרסום חומר חדש הרואה אור לראשונה ברמה גבוהה, המובא בלשון בהירה ובשפה השווה לכל נפש. המאמרים מלווים בחומר איורי עשיר במיוחד, המתפרסם ברובו לראשונה, שיש בו כדי לקרב לנושא את המתעניין, שאיננו איש המקצוע. "הליכה בקו התפר בין מדעי לפופולרי", כהגדרת פרופ' ארנון סופר, גישה התואמת את דרכו של בעל השמחה.

לא נותר לנו אלא לאחל למייק שנים ארוכות של עשייה, והמשך פעילות פוריה בחקר הגליל וארץ ישראל והקנייתם ברבים.

אלי שילר וגבריאל ברקאי
הוצאת ספרים 'אריאל'

ירושלים, ניסן תשע"א
אפריל 2011

תוכן עיניים

הקדמה	5
מייק לבנה יקיר הגליל	9
ארנון סופר / הגליל וצפון הארץ וייחודם	11
אלי שילר / החרמון – סקירה כללית	16
משה ענבר / הר החרמון – גוש הררי ייחודי בצפון ישראל	21
מיכה לבנה / צמחיית החרמון	29
ליאור אלמגור, עוזי פז, מיכה לבנה (צלמים) / פרחי החרמון	32
שמעון דר / מקדשי החרמון	39
ינון שבטיאל / החרמון הבלתי נודע וצפונותיו	47
אבי ששון / מסורת ופולחן ב'ברית בין הבתרים' בחרמון	56
יגאל מורג / שמורת נחל שניר (אל-חצבאני)	65
חיים בן דוד, יהושע דריי ואילנה גונן / בית הכנסת באום אל-קנאטר – סיפורה של חפירה מיוחדת	69
יצחקי גל / גילוי גמלא	81
גרשון בר כוכבא / מצור גמלא במרד הגדול	86
אורית שמיר / תערוכות ותצוגות ארכאולוגיות חדשות בגליל ובצפון הארץ	95
יוסף סטפנסקי / 'שדה התפוחים הקדושים' בצפת	108
חיים גורן / מקורות הירדן ועמק החולה (1806) בתיאור מסעו של אולריך יספר זטצן	115
מולי ברוג / אור חדש על מגיני תל חי	122
מרדכי נאור / ספר האורחים של חצר תל חי (1924-1928)	135

143 מיכה לבנה / ערכי טבע ונוף בגליל ההררי

161 צ' הר־שפר, ע' אלון, ע' פז, א' גרייצר ואחרים / צילומי נופים אופייניים בגליל (גיליון צבע)

169 רחלי עינב / החורש הים תיכוני בגליל – האוכל גדל על העצים

177 עזריה אלון / היערות הטבעיים בגליל

189 מוקי צור / חלוצים בגליל

197 אלישע אפרת / ההתיישבות הכפרית-היהודית בגליל ובצפון הארץ

205 נילי ליפשיץ וגדעון ביגר / ייעור הגליל בתקופת השלטון הבריטי

213 יעקב אשכנזי / ראשית הנצרות בגליל

230 גרשון נראל / מיסיון ומשיחיות בצפת העות'מאנית: בן-ציון פרידמן –
בין יהדות לנצרות

241 מיכאל בן דרור / ארבעה מסלולי טיור בגליל
טיילת החצבני (241); טיול לסוף העולם (244); שלושת האלונים (248); כמון משוגע (251)

254 אגדות מייק – לגנוב את ההצגה ... / מיכאל בן דרור

מקור התמונות והאיורים:

עוזי פז: עמ' 1, 30, 33ב, 36א, 37 (מלבד 37א, ד'37), 163; זאב רדובן: עמ' 16-17, 27, 86, 178, 185, 198, 225; אברהם גרייצר: עמ' 3, 12, 14-15, 70-71, 77, 166-167, 218; משה ענבר (באדיבות): עמ' 25-21; ליאור אלמגור: עמ' 29, 34-35, 37ב, 38; מייק לבנה: עמ' 32, 33א, 36ב, 162א; שמעון דר (באדיבות): עמ' 39-46; ינון שבטיאל: עמ' 47-55; אבי ששון: עמ' 56-62; יגאל מורג: עמ' 65-68; חיים בן דוד (באדיבות): עמ' 69-80 (למעט 70-71, 77); יצחקי גל: עמ' 81-84; באדיבות משלחת גמלא: עמ' 88, 90; רשות העתיקות: עמ' 95-107, 193; יעקב קשמכר: עמ' 110, 111ג; חיים גורן (באדיבות): עמ' 115-118; מולי ברוג (באדיבות): עמ' 125-134; נילי ליפשיץ: עמ' 161א; רחלי עינב: עמ' 169-176; עזריה אלון: עמ' 164, 168ב, 179; אלי שילר: עמ' 190, 223; ליאו קהאן: עמ' 191, 194; צבי הר־שפר: עמ' 162ב-ג, 165, 168א, 202, 203, 206; קרן קימת (באדיבות): עמ' 161ב, 209; גרשון נראל (באדיבות): עמ' 230-237 (למעט עמ' 233 באדיבות הכנסייה האנגליקנית, ירוש' לים); מיכאל בן דרור (באדיבות): 241-254; קבוצת המטיילים עם מייק לבנה: עמ' 255-256.

הוצאת אריאל מודה בזאת לכל הצלמים, המוסדות והאישים שהואילו להעמיד את צילומיהם ואוספיהם לרשותה.

מיסיון ומשיחיות בצפת העות'מאנית:

בן-ציון פרידמן בין יהדות לנצרות

גרשון נראל

חדירת המעצמות לארץ ישראל במאה ה-19, לוותה בפעילות מיסיונרית ענפה, שבראשה עמדו הפרוטסטנטים, בעיקר מארצות דוברות אנגלית וגרמנית. הפעילות התמקדה בקרב היהודים, בשל הציפיות האסכטולוגיות לשובם לארץ ישראל, במקביל לציפיות לשובו של ישוע.

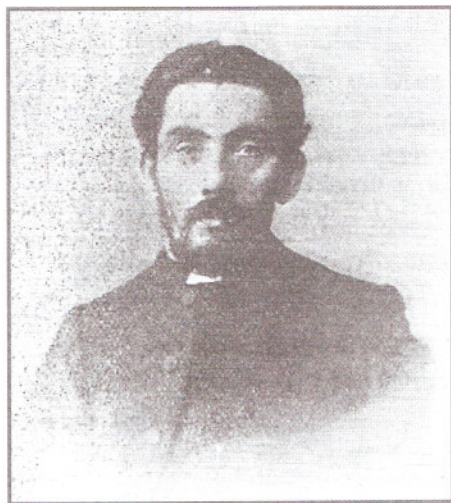
בשנת 1842 הוקמה בירושלים לראשונה בישופות פרוטסטנטית משותפת של האנגליקנים והלותרנים. מיכאל שלמה אלכסנדר, ממוצא יהודי, מונה לבישוף הפרוטסטנטי הראשון בירושלים, והונחה התשתית לפעילות מיסיונרית רחבה. אחרי ירושלים, שבה נבנתה הכנסייה הפרוטסטנטית הראשונה במזרח, ובה שכן מרכז המיסיון הלונדוני, צפת הייתה למוקד פעילות מיסיונרית בגליל.

צפת נבחרה בשל קדושתה, שהייתה שנייה רק לירושלים. ראשוני המיסיונרים האנגליקנים הגיעו לצפת כבר בשנת 1825, ובשנת 1843 רכשו מרכז לפעילות מיסיונרית. צפת שימשה מעין עמדת קצה (outpost) של המרכז המיסיונרי הלונדוני. באמצע המאה ה-19 פעלו בצפת שני מיסיונרים ממוצא יהודי: פאול שטרנ-שוט (Sternschuss) ואלכסנדר בהרנס (Behrens)¹. בה בעת גם מיסיונרים מסקוטלנד פעלו בצפת להפצת הנצרות בין היהודים.² ואולם פעילות נרחבת ורבת השפעה במיוחד נודעה למתנצר בן ציון פרידמן.

בן ציון פרידמן

בן-ציון פרידמן נולד ברוסיה בשנת 1852, והגיע לגליל כילד יחד עם משפחתו, שהשתקעה בצפת, ששמות רבניה ומקובליה הגיעו למרוק. הוא התחנך בבית המדרש ובגיל צעיר הוסמך לרבנות. אולם חייו השתנו מקצה לקצה לאחר שבשלהי המאה ה-19 הגיעו לצפת מיסיונרים מטעם החברה הלונדונית להפצת הנצרות בקרב היהודים.³ בעקבות מפגשים וויכוחים שניהל בענייני אמונה עם שליחי המיסיון, החל ב"צ פרידמן להתעמק בברית החדשה, והושפע ממנה.⁴

בשנת 1876 נסע לירושלים כדי לבקר בכותל המערבי, ושם חידש את קשריו עם אנשי המיסיון האנגליקני, שמרכזו היה ב'כנסיית המשיח'. כשנודע לידידיו של ב"צ פרידמן בצפת על קשריו עם המיסיון בירושלים, הם השתדלו להחזירו

בן ציון ומרגרט פרידמן. 1899

אליהם. מאחר שבינתיים הוא קיבל עליו את הדת הנוצרית, הוא ידע את הצפוי לו בשובו לצפת, ונמלט ליפו ומשם ללונדון. בבריטניה הוא הכיר יהודים אחרים שגם הם האמינו בישוע, ובה בעת היה חשוב להם לשמר את זהותם היהודית. הבולט שבהם היה ד"ר אהרון שטרן, שאף הטביל אותו בדצמבר 1878. בלונדון למד פרידמן כשנתיים בבית ספר למקרא של המיסיון האנגליקני, ואף רכש נתינות בריטית. הוא הועיד את עצמו להפיץ את הנצרות בקרב היהודים, ושב לארץ.⁵

המיסיונר היהודי והעלייה הראשונה

בנובמבר שנת 1882, בגבור גלי העלייה לארץ בעקבות הפוגרומים ברוסיה, חזר פרידמן לירושלים, הפעם כשליח רשמי מטעם המיסיון האנגלי. הוא התמסר להפצת הנצרות, לצד הגשת שירותי רווחה וסעד לעולים. אולם עיקר עבודתו התמקדה בצפת, שאליה חזר פעמיים – ביוני 1885, וכשנתיים אחר כך השתקע בה לצמיתות, ופעל בה ברציפות במשך כ-30 שנה.⁶ בין מפעלותיו היו סיוע בהקמת בית חולים ובית מרקחת של המיסיון עבור יהודים וערבים. כן הקים בעיר בית ספר לבנות יהודיות ומינה את אשתו, מרגרט איזבלה לבית גיימס (1847-1927), לעמוד בראשו. אף אחותו, גיזלה פרידמן, וגיסתו לימדו בביה"ס לבנות, ובין השאר הורו את השפה האנגלית ולימדו תפירה ורקמה. לאחר שרעייתו פרשה לגימלאות, עמדה אחותו בראש המוסד, עד לעזיבתה את הארץ ביוני 1914.

למרות שמנהיגי הקהילה היהודית בצפת ראו בפרידמן מוקצה מחמת מיאוס, בכל זאת הגיעו למיסיון יהודים רבים וכך גם – ערבים, כדי לקבל עזרה רפואית בחינם. הם הקבילו את פניו של פרידמן בחיבה ובהערכה. לצד טיפול מסור של רופאים וחלוקת תרופות, הוא השמיע באוזניהם בשפה העברית פרקים מספרי הבשורה.

בית החולים של המיסיון

בעוד שמבנה בית החולים, שנבנה למרגלות גבעת המצודה בצפת, עדיין עומד על תלו, הרי ש'בית המיסיון', במרכז של צפת, נהרס כבר בשנות ה-30 של המאה הקודמת, במקום שנבנה מלון 'מרכזי'.⁷ על פי עדותו של בנימין גייגר, יליד צפת, נקנה המקום בידי משפחתו של יהודה מייברג (מייבר), שהקימה בו מלון.⁸

בית חולים קטן וזמני נפתח בצפת בפברואר 1896, ובינתיים נרכשה גם אדמה לבניית מבנה קבע לבית החולים סמוך לרובע

היהודי. פתיחת בית החולים הזמני לוותה בחרם של רבני העיר, אך היהודים לא ויתרו על השירותים הרפואיים. רופא המיסיון, ד"ר אנדרסון, אף ערך ביקורי בית, בין השאר אצל אחיינו של הרב הראשי של צפת, שהיה רתוק למיטתו.⁹

בניין הקבע לבית החולים תוכנן בידי המהנדס הגרמני הטמפלרי גוטליב שומאכר, מהמושבה הגרמנית בחיפה. המקום, שנחנך בשנת 1904, כלל ארבעים מיטות, חדרי טיפולים וחדר ניתוח משוכלל.¹⁰ היה זה בית החולים השני שהוקם בגליל לאחר זה של המיסיון הסקוטי שהוקם בטבריה בניהולו של ד"ר טורנס, שנחנך כעשר שנים קודם לכן.¹¹

קשרים בצפת

כמי שגדל בצפת ודיבר עברית שוטפת, היו לב"צ פרידמן קשרים מיוחדים עם תושבי העיר. במיוחד מעניינים הקשרים עם משפחת לוויסון (Levison) המבוססת. כך, למשל, הוא קנה יין מהכרמים של המשפחה לשם עריכת טקס סעודת האדון,¹² ואף שלח לאנגליה בקבוקים מאותו יין משובח למטרה זו. במהלך השנים, שני בנים ממשפחת לוויסון בצפת, ליאון (לייב) הבוגר ואחיו נחום, התנצרו במועדים שונים. שניהם ניהלו שיחות בענייני אמונה ודת עם פרידמן ועם מיסיונרים סקוטים ששהו בעיר,¹³ והם קיבלו מפרידמן את הברית החדשה בעברית.

ליאון לוויסון היה הראשון מבין שני האחים שהתנצר. בשנת 1900 הוא עזב את ביתו, אך אמו הסתירה זאת מנחום וסיפרה לו שאחיו נפטר. רק מאוחר יותר, ובהפתעה גמורה, נודע לנחום מפי פרידמן כי ליאון חי עדיין, וכי הפך לנוצרי ולמד בסקוטלנד. למעשה, לשני האחים היו כל הזמן קשרים קרובים לא רק עם המיסיון האנגליקני שפרידמן ייצג בצפת, אלא גם עם אנשי המיסיון הסקוטי בעיר. בסופו של דבר גם נחום הלך בדרכו של אחיו והצטרף אליו בבריטניה.¹⁴ לימים, הוכתר

הכנסייה האנגליקנית בצפת בבנייה

בית החולים של המיסיון האנגלי, שנחנך בצפת ב־1904. היה זה בזמנו אחד מבתי החולים המשוכללים ביותר במזרח התיכון. הבניין קיים עד היום ('בית בוסל')

אנשי בית המיסיון האנגלי שהקים המתנצר בן ציון פרידמן בצפת בשנות השמונים של המאה ה־19 (עומד במרכז)

ליאון בתואר 'סיר' כגמול על עזרתו לאימפריה הבריטית במלחמת העולם הראשונה (בשנת 1919),¹⁵ ובשנת 1925 נבחר לנשיא הראשון של 'האגודה הבינלאומית של היהודים המשיחיים'. נחום עמד לצדו עד מותו ב-1936. נחום נפטר ב-1968.

סיוורים בקרב היהודים בגליל

לפרידמן היו קשרים קרובים עם יהודים רבים בגליל, והוא נהג לבקרם, ולסייר באתרים יהודיים. כך, למשל, בשנת 1891 הוא סיפר על ביקור שערך בבית העלמין היהודי בטבריה:

הלכתי לראות את בית הקברות היהודי העתיק... על האדמה העזובה מוטלות הרבה מצבות שבורות, שכולן מצינינות בכבוד את מקום קבורתם של רבנים קדומים. אין ספק באשר לקיומם של הרבה קברים עתיקים בטבריה, שכן רוב הרבנים אשר פעלו לאחר החורבן התגוררו בה... והשר הידוע רבי יהודה [הנשיא], נכדו של גמליאל, ערך שם את המשנה. מספר קטן של יהודים קראו בתהילים, או סתם שוטטו בין הקברים. בולט לעין קברו של הרמב"ם אשר צוחצח בידי יהודיה ספרדיה, שנדרה נדר בשעת מצוקה לעשות זאת... אחד מהיהודים אמר לי: "כאן קבור אחד מהחכמים הגדולים ביותר ששלט לא רק בתורה ובתלמוד, אלא גם היה בקי בכל שבעת המדעים, ובכל זאת לא האמין במשיח שלך"... השבתי לו: "האינך מודע לכך כי במשך למעלה משלוש מאות שנה הוקיעו טובי הרבנים האורתודוקסים את הרמב"ם ככופר, ואף הטילו חרם נגד כל יהודי שיקרא בספריו?"¹⁶

במהלך השיחה על הרמב"ם ליד קברו בטבריה, שהתנהלה בעברית, ערך פרידמן הקבלה בין דחיית ישוע, לבין דחיית 'הנשר הגדול' בימי הביניים. אולם טיעור ניו נדחו על ידי בן שיחו. לעומת זאת, בסיוורים אחרים של פרידמן בגליל, כגון במטולה, שדרכה עבר כמה פעמים במסעותיו ללבנון, הוא התקבל בסבר פנים יפות על ידי החלוצים, שאף הסכימו לקבל מידיו ספרות שהוא חילק להם בחינם. מסתבר, כי אותם חלוצים באצבע הגליל שאירחו אותו ביישובם, הכירו לו לטובה על הטיפול הרפואי שקיבלו בבית החולים של המיסיון בצפת.¹⁷

לעתים התלווה ד"ר אנדרסון, מנהל בית החולים בצפת, לפרידמן במסעותיו ושניהם ערכו סיוורים משותפים בגליל. סיוורים אלה, שהיו לא אחת בעלי אופי הרפתקני ונועז, נמשכו עד לפרוץ מלחמת העולם הראשונה בשנת 1914. כך, למשל, שניהם ביקרו גם אצל היהודים בכפר אל-בוקעה, היא פקיעין. בשנת 1894 אף הותר לפרידמן להשמיע את דבריו בבית הכנסת בכפר. אולם בביקור נוסף בפקיעין שנתיים מאוחר יותר, פרידמן וד"ר אנדרסון כבר לא הורשו להיכנס לתחומי בית הכנסת ולבית שבו נהגו להגיש טיפול רפואי, ונאמר להם כי עזרתם לא נדרשה יותר.¹⁸

סיוור אחר של פרידמן נערך בשנת 1901 במטולה, שם פגש כמה פועלים מצידון שהועסקו בידי אנשי המושבה. בעקבות זאת הוא החליט גם להגיע לצידון כדי להציע לתושביה את ספריו. בדרכו ללבנון עבר דרך כמה יישובים יהודיים, ביניהם עין זיתים. בתיאוריו מוזכר עין זיתים כיישוב יהודי חשוב אשר נוסד כמה שנים קודם לכן בידי פועלים יהודים מרוסיה שהשתייכו ל'אגודת האלק' (a union of thousand), והוא אף נתן הסבר כי זהו מספר חבריה.¹⁹ "בבעלות קבוצה זו", כתב

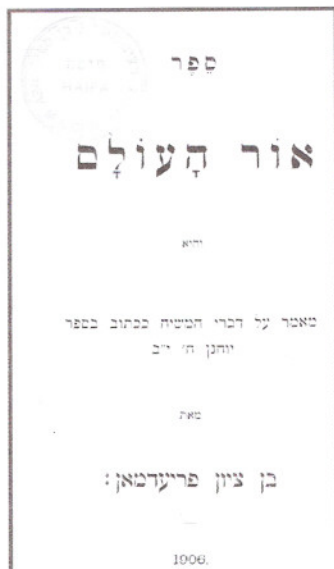
בדיווח לביטאון המיסיון, "היו 4,500 דונם של קרקע שעליה ניטעו עצי זית, אך הגידול העיקרי שם הוא כרמי גפנים שמהם מייצרים יין מעולה בצבע ובטעם הדומה מאד לפורט (port)".²⁰ כלומר, היין של החלוצים היהודים בעין זיתים הזכיר לפרידמן את יין פורט הנודע, שהופק בשיטה מיוחדת והתפרסם כיון לקינוח שקיבל את שמו מעיר הנמל אופורטו (Oporto) בפורטוגל, משם בא.

מעניין שפרידמן מצא לנכון להתעכב בתיאורו על היישוב עין זיתים בגליל העליון, שנמצא כשני ק"מ מצפון לצפת, על מדרונות הר ביריה, ונוסד בידי חלוצים בני העלייה הראשונה בשנת 1891, ושכן סמוך לכפר הערבי עין זיתון שנבנה על חורבות יישוב יהודי מימי הביניים. היו שם מספר ניסיונות להתיישבות יהודית, אך הם כשלו, ובסופו של דבר היישוב ניטש. בשעה שפרידמן הזכיר את המאבקים והקשיים של החלוצים בעין זיתים, הוא הבליט במיוחד את המכשולים שהציבו השלטונות התורכיים בפני המתישבים. כך, למשל, הוא ציין ש"נאסר עליהם לבנות בתים לעצמם, ואפילו מנעו מהם לבנות אורוות לבהמות... ועומדים לרשותם רק ארבעה בתי אבן ושישה בתי עץ". בנוסף לכך, ציין, שעין זיתים התפ-רסמה בשל קרבתה לצפת, שנודעה גם בזכות בית הדפוס העברי הראשון שהיה בה כבר במאה ה-16.²¹

לאחר מסע מיסיונרי אחר בגליל בשנת 1903, כתב פרידמן כי המתישבים היהודים סבלו במיוחד מהתקפות הדרוזים, שפשטו מדי פעם על היבולים ועל העדרים שלהם. רוב ההתקפות נערכו בלילות, ובאחד המקרים הזדעזע המיסיונר עמוקות ממעשה רצח של שומר יהודי ספרדי שגופתו בותרה על ידי הדרוזים בגרזן.²²

פרסומיו של בן-ציון פרידמן בעברית

ב"צ פרידמן השקיע חלק ניכר מזמנו וממרצו לכתיבה – הן באנגלית והן בעברית. הוא פרסם מאמרים ודיווחים 'עיתונאיים' בעבור קוראי הביטאון של המיסיון, וחיבר, תרגם והפיץ ספרות (חוברות ועלונים) בענייני משיחיות ופרשנות המקרא. כך, למשל, בחיבורו בעברית 'ספר אור העולם' (1906), הוא דן בשאלת משיח השקר מול משיח האמת, וערך השוואה בין שבתאי צבי (1626-1676) לבין ישוע. הוא כתב בעברית מליצית של תקופתו כדלהלן: "בחקיר-תנו זה לא נרבה בראיות ומופתי ההיקש והדמיון אשר מהנקל לטעות בהם, כי אם נוציא משפטם לאורה לעיני הבחינה והניסיון, ועל פי עדות כל יודע העתים וקורות ימות עולם יקום דבר, הם יתנו עדותן כפי אשר הורה הזמן והניסיון ומי יכחישם?"²³

ספר 'אור העולם' מאת בן ציון פרידמן, שנדפס ב-1906

חיבור נוסף משלו נקרא 'דרושים קצורים' (1909), שכלל תמצית של דרשות שנשא על ימים ומועדים מיוחדים: ראש חודש ניסן, חג הפסח, חג השבועות והימים הנוראים. בסוף החיבור מופיע תרגום לעברית של המנון (שיר כנסייתי) בחרוזים אודות 'התפילה', המסתיים במילים: "תבול הארץ וכל אשר לה, ונצח הנצחים ביד התפילה. התפללו מאין הפוגות". בחוברת זו הוא התייחס אל עם ישראל כ'עם סגולה' וציין כי התמלאה הנבואה בדבר "הקמת סוכת דוד הנופלת".²⁴

פרידמן אף עסק ב'העתקה חופשית משפת אנגלית עם הוספות'. כך, למשל, גם תרגם לעברית את חיבורו שלו 'גדעון ומלאך ה'" שנכתב במקור באנגלית ועסק בפולמוס ובאפולוגטיקה כריסטולוגית על זהות המשיח. מעניין שבחיבור זה התייחס בשיטתיות לפרשנים רבניים ידועים, וביניהם רבי תנחומא, רב סעדיה גאון, ר' אברהם בן מאיר אבן עזרא, ר' יוסף קמחי, ר' שלמה יצחקי, ורבי נחמן קראכמל. הוא מצא ברבנים-פרשנים אלה בני פלוגתא מאתגרים, שלא הרשה לעצמו להתעלם מהם, ואף ראה חובה לעצמו להתעמת ולהתפלפל אתם בנושאי אמונות ודעות.²⁵

ניסיונות הנתקות מהמסיון

ראשי הקהילה היהודית בצפת לא חסכו מאמצים כדי להרחיק את צאן מרעיתם מהשפעתו של פרידמן: נידויים וחרמות, ולא רק של הרבנים, היו חלק בלתי נפרד מהמאבק במסיון. גם מצד ראשי היישובים בגליל הופעלו לחצים על החלוצים שלא להתקרב אל 'המסיונר המומר' וחוברתו. ההתנגדות לקבלת סיוע מהמי-סיונרים בצפת באה אף מצד נציגיו-פקידיו של הברון רוטשילד בגליל. כך למשל, יהודים שביקרו בבית המסיון או שניאותו לקבל את הספרות שחולקה שם הוכו מכות נמרצות. אחרים אף 'נכלאו' בחדרם ואולצו להצהיר שלעולם לא ייטלו עוד חלק בפעולות המסיון ומסיתיו. היו אף כאלה שנחטפו ו'הוגלו' לאחד היישובים היהודיים.²⁶

המסיון בצפת במלחמת העולם הראשונה

בן-ציון פרידמן ורעייתו מרגרט לא עזבו את צפת גם לאחר שפרצה מלחמת העולם הראשונה בשנת 1914, בעוד ששאר אנשי המסיון האנגלי נאלצו (או בחרו) לעזוב את הארץ עקב היותם נתיני בריטניה שלחמה נגד התורכים. בני הזוג פרידמן התמודדו עם הקשיים העצומים במהלך השנתיים הראשונות של המלחמה. זאת, עד יומו האחרון של פרידמן. במיוחד בולטת העובדה שהוא ורעייתו הצהירו רשמית שהם ויתרו על נתינותם הבריטית, ובמקומה אימצו לעצמם מעמד של אזרחים תורכיים, כדי שיוכלו להישאר בעיר ולא להיחשב לאויבי האימפריה הער-ת'מאנית. וכך, בלחץ הנסיבות הם אף נאלצו להשמיד את כל התכתובת שלהם בשפה האנגלית, שמא ייחשבו למרגלים לטובת בעלות הברית.²⁷

כבר בראשית המלחמה השתלט הצבא התורכי על המבנים הבריטיים בצפת. קומת הקרקע של בית החולים הפכה לאורווה, ובקומה השנייה התגוררו קצינים

קברי בן ציון ומרגרט פרידמן בבית הקברות המוסלמי בצפת

תורכים. תקופת המלחמה ובעיותיה הכבידו מאוד על פרידמן והוא חלה ונפטר בראשית ינואר 1916, בעיצומה של המלחמה, ונקבר תחת עץ זית בחצר בית המיסיון.²⁸ מאוחר יותר הועתק הקבר משם. כאיש חזון הוא סירב להתפנות מצפת אף בשעות הקשות ביותר, וזאת, למשל, בניגוד לעשרות יהודים משיחיים שעזבו את הארץ סמוך למלחמת העצמאות.²⁹ אלמנתו וגיסתו נשארו בעיר גם באחרית ימיהן, ורבים מהמיסיונרים בארץ שביקרו בצפת בראשית תקופת המנדט נהגו לפקוד את ביתן ולקחת ספרים וחוברות שנמצאו בספרייתן הגדולה.³⁰ סופו שספריו נפוצו לכל עבר.

קברו של ב"צ פרידמן

למרבה ההפתעה, בימינו ניתן לראות את קברו של ב"צ פרידמן בתחום בית הקברות המוסלמי הגדול בעמק התכלת, בכניסה הצפונית לצפת. ליד קברו ממוקמות עוד שתי מצבות: של אשתו מרגרט, ושל גיסתו מריה אליזבט גיימס.³¹ כאמור, שלושת הקברים (הן העצמות והן אבני המצבה) הועתקו ל'עמק התכלת' בשנות ה-30 של המאה העשרים, כאשר נהרס המתחם של בית המיסיון האנגליקני במרכז העיר, לצורך בניית 'מלון מרכזי' של משפחת מייברג. על פי עדותו של בנימין גייגר, היה בזמן המנדט בית קברות נוצרי קטן סמוך לבית הקברות המוסלמי, בשטח שמעל ברכת השחייה העירונית בעמק התכלת בעיר. בין השנים 1960-1978 ניהלו בנימין גייגר ומשפחתו את ברכת השחייה, והם שהעניקו למקום את שמו 'עמק התכלת' הן משום שהברכה הייתה צבועה בתכלת והן משום יופיו של המקום.³²

לדברי ד"ר מוסטפא עבאסי, חוקר ומרצה בכיר במכללת תל חי,³³ עולה שבקצהו הצפוני של בית הקברות המוסלמי בצפת היה גם בית עלמין נוצרי קטן, מול ביריה, וביניהם הפרידה רק דרך עפר. מסתבר שכמעט כל המצבות הנוצריות שהיו שם הושחתו, וצלבים בגדלים שונים שהוצבו שם נהרסו כליל. כלומר, כמעט כל העדויות לכך שבמקום היה בית קברות נוצרי נעלמו. נציין, שגם מצבות רבות בבית הקברות המוסלמי הושחתו ונהרסו.

בשלב זה אין בידינו פרטים על נסיבות העברת שלושת הקברים ממרכז העיר למיקומם החדש, וגם לא ידוע מי מימן 'מבצע' לא פשוט כזה. כמו כן עדיין לא ברור מדוע השתמרו דווקא שלושת הקברים של ב"צ פרידמן, רעייתו מרגרט וגיסתו מריה.

בית הקברות המוסלמי סגור כיום ותחום בגדר, והשער נעול. הצמחייה מקשה אף היא על הגישה למצבות.

הכתובת על המצבה של בן-ציון פרידמן ניתנת אך בקושי לפענוח. חלק מהכיתוב טוב מטושטש וסובל מהתפוררות והזנחה. הנוסח המובא כאן, המשוחזר בחלקו, מעיד ולו במעט על האיש:

R.I.H.S.³⁴

In Memory

REV. B. Z. FRIEDMANN

FELL ASLEEP³⁵ JAN 1 1916

MY PEACE I GIVE UNTO YOU³⁶

IN PEACE LET ME RESIGN MY BREATH

AND THY SALVATION SEE

MY SINS DESERVE ETERNAL DEATH

BUT - JESUS DIED FOR ME

מתי נא בשלום קץ נשימתי

ואראה אל ישועתי

בחטאי נפשי לגווע

אך בעדי מת ישוע

ארבע השורות האחרונות באנגלית, כפי שהן מופיעות על המצבה, לקוחות מ'שיר פרידה' נוצרי ידוע בבריטניה משלהי המאה ה-19 וראשית המאה ה-20. שורות אלה נחקקו על גבי מצבות קבורה רבות, כמעין הצהרת אמונה אישית קצרה. ארבע השורות בתחתית המצבה הן התרגום החופשי לעברית של הנוסח האנגלי, ונעשה כנראה מראש בידי פרידמן עצמו.

מעניין לציין כי על כל שלוש המצבות אין כל זכר לסימן או לסמל דתי, כגון צלב או מגן דוד.

בשנים האחרונות מתנהל בצפת ויכוח מתמשך ואף סוער על עתידו של שטח בית הקברות המוסלמי (והנוצרי) באזור 'עמק התכלת'. המחלוקות והמריבות הן

בין המעוניינים להקים בשטח חי-בר, לבין המבקשים להקים שם שכונת מגורים, כך שעתיד הקברים לוט בערפל.

סיכום

רבים מיהודי צפת בשלהי התקופה העות'מאנית נוכחו לדעת שבניגוד להאשמור-תיהם, לא זו בלבד שבן-ציון פרידמן לא אימץ את האמונה בישוע תמורת טובות הנאה חומריות, אלא שאפילו היה מוכן לשלם מחיר רב בשל הדרך בה בחר, ואף לסבול השפלות, רדיפות וחרמות. בשנת 1904, למשל, כשהטילו התורכים סגר מלא על צפת עקב התפרצות מחלת הכולירע, ניסו הרופאים המקומיים להסתלק משם, בעוד שהרופאים האנגלים ואנשי המיסיון נשארו בעיר ועזרו לתושבים הנזקקים יומם וליל.

כמו בירושלים של המאה ה-19, גם בצפת של אותה התקופה עוררה הפעילות המיסיונרית של הבריטים את תגובת הקהילה היהודית. כך, למשל, משפחת הברון רוטשילד התנדבה להקים בצפת בית חולים יהודי ראשון עבור האוכלוסייה היהודית – מתוך כוונה גלויה להאפיל על הפעילות הרפואית של המיסיון. בית חולים זה, שפתח את שעריו בשנת 1912, הוקם, ולא במקרה, מול בית החולים המיסיונרי.

בשנת 1921 פסקה למעשה פעילותו של המיסיון הלונדוני בצפת, ופועלו של בן-ציון פרידמן הפך לנחלת העבר. המבנים של המיסיון הלונדוני נמסרו, בהסכם מיוחד, לידי המיסיון הסקוטי. משמעות הדבר הייתה שהמיסיונרים הסקוטים מיקדו את פעילותם בגליל, בעוד שהמיסיון שהעסיק את משפחת פרידמן בחר לרכז ולהעמיק את פעילותו בירושלים וביפו.³⁷

שלמי תודה

תודתי נתונה לרבקה אמבון, לד"ר מוסטפא עבאסי, לבנימין גיגר, לאהובה בן-מאיר, לישעיהו ישרון ולקלווין קרומבי על עזרתם הרבה בהכנת המאמר.

הערות

1. K. Crombie, *A Jewish Bishop in Jerusalem*, .1 Christ Church, Jerusalem 2006, pp. 169-172.
2. A. E. Thompson, *A Century of Jewish Missions*, Revell, Chicago and Toronto 1902, pp. 174-185.
3. השם המלא של המיסיון האנגלי: The London Society for Promoting Christianity Amongst the Jews. היום השם הוא: Ministry among the Jews (CMJ).
4. גרשון נראל, "בן-ציון פרידמן איש צפת: עדות של יהודי חסיד ישוע בזמן הטורקים", *כיוון*, גיליון מס' 12, נוב-דצמ' 2000, עמ' 5.
6. Aaron Bernstein, *Jewish Witnesses for Christ*, London 1907, pp. 225-226.
6. ירון פרי, *נשיאים ורוח וגשם אין: המיסיון הלונדוני בארץ ישראל במאה התשע-עשרה*, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2001, עמ' 153-156 ; 191-202.

7. ירון פרי, "לקורות בית החולים הבריטי בצפת", קתדרה 103 (תשס"ב) 69-84.
8. תודתי לבנימין גייגר, שהיה מפקד קטע ד' בצפת במלחמת העצמאות, על סיפור זיכרון נותניו. השיחה אתו נערכה ביום 9 בפברואר 2011. על צפת במלחמת העצמאות כתב בנו של יהודה מייברג, מאיר מייבר, שהיה מפקד ה'הגנה': בעיר: מאיר מייבר (מייברג), **בצל המצודה: סיפורו של מפקד ה'הגנה' בצפת**, מלוא, תל אביב 1989. לפי גייגר, היה יהודה מייברג חבר מועצת העיר צפת בימי המנדט הבריטי.
9. K. Crombie, "A Real Son of Zion: Ben Zion Friedman and the Jewish Mission at Safed," *Mishkan*, 15 (1991) 25-36.
10. תמונות נדירות של בית החולים ואנשיו פורסמו במאמרו של אלי שילר, "צפת חושפת את צפונותיה", **אריאל**, מס' 168, דצמבר 2004, עמ' 71-83.
11. אייל מירון, עורך, **צפת וכל נתיבותיה**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2006, עמ' 177-179.
12. לוקס, כב, יד-כ: "... זאת עשו לזכרוני".
13. F. Levison, *Christian and Jew: Leon Levison (1881-1936)*, Edinburgh 1989, pp. 43-44.
14. Nahum Levison, "A Jewish Rabbi's Son," *The Hebrew Christian*, 41 (1969) 13-14.
15. גרשון נראל, "פרשת ריגול עלומה במלחמת העולם הראשונה", **אריאל**, מס' 168, דצמבר 2004, עמ' 90-94.
16. "Safed," *The Jewish Intelligence* (new series), 7 (1891) 74.
17. B. Z. Friedmann, "Missionary Journey in Galilee," *Jewish Missionary Intelligence*, new series, 20 (1904) 76.
18. קרוימבי, **שם**, עמ' 31-32.
19. אכן ראשיתה של עין זיתים היהודית בניסיון של 'אגודת האלף' ממינסק להקמת התיישבות חקלאית בארץ ישראל בשביל אלף חסידים. בסיוע הברון רוטשילד נרכשו אדמות ליד צפת ועיקר הגידול היה הגפן.
20. B. Z. Friedmann, "Missionary Journey to Sidon," *Jewish Missionary Intelligence*, new series, 18 (1902) 26.
21. ב"צ פרידמן, **שם**.
22. B. Z. Friedmann, "Missionary Journey in Galilee," *Jewish Missionary Intelligence*, new series, 20 (1904) 76.
23. בן ציון פריעדמאן, **ספר אור העולם** (והוא מאמר על דברי המשיח ככתוב בספר יוחנן ח', י"ב), 1906, עמ' 5. לא ציון מקום ההדפסה.
24. ב' צ' פרידמן, **דרושים קצורים** (Short Addresses) – מנחת זיכרון ותודה לכבוד הכהן החסיד וירא שמים, איש חי ורב פעלים, ודורש טוב לישראל, מוה"ר ר' פ' ל' דענמאן, 1909, עמ' 4.
25. בן ציון פריעדמאן, **ספר גדעון ומלאך ה'** (העתקה חופשית משפת אנגלית עם הוספות), לונדון 1909, במיוחד עמ' 15-23.
26. קרוימבי, **שם**, עמ' 32.
27. קרוימבי, **שם**, עמ' 33-34.
28. S. B. Rohold, "A Visit to Missions in the Old Land," *The Jewish Era*, 29 (April 1920) 65-67.
29. השור, למשל: גרשון נראל, "מבצע חסד": הפינוי של יהודים משיחיים מארץ ישראל בשנת 1948", מתוך: **מבחר מאמרים במדעי היהדות**, בעריכת גרשון בקון, אלברט באומגרטרן, יעקב ברנאי, חיים וקסמן וישראל יובל, כרך ב', תולדות עם ישראל והחברה היהודית בת זמננו, האיגוד העולמי למדעי היהדות, ירושלים תשס"ט, עמ' 83-109.
30. A. W. Payne, "Recent Happenings in the Holy Land," *The Jewish Era*, 34 (1925) 96-97.
31. גב' רבקה אמבון הואילה באדיבותה להעביר אלי תצלומים של שלוש המצבות, שצולמו באזור בית הקברות המוסלמי בצפת באפריל 1999.
32. שיחה עם בנימין גייגר ביום 9.2.2011.
33. שיחה עם ד"ר מוסטפא עבאסי ב-9 בפברואר 2011.
34. משמעות הקיצור הוא: Rest In His Savior (or – Salvation).
35. קיימת בברית החדשה תפיסה שהמתים אינם אלא ישנים, כפי שנכתב, למשל, על סטפנוס שמת לאחר שנרגם באבנים בירושלים: "... והיה אחרי דברו כדבר הזה ויישן" (מעדה"ש ז, ט).
36. יוחנן יד, כז: "שלום אניח לכם) את שלומי אתן לכם..."
37. K. Crombie, *Restoring Israel: 200 Years of the CMJ Story*, Jerusalem 2008, p. 137.